

Otevřený přístup k vědeckým informacím na Masarykově univerzitě

Miroslav Bartošek, Knihovnicko-informační centrum MU, ÚVT MU

Michal Brandejs, Fakulta informatiky MU

Ivana Černá, prorektorka MU pro informační technologie

Podpisem Berlínské deklarace¹ v říjnu 2010 se Masarykova univerzita – jako vůbec první vysoká škola v ČR² – přihlásila k aktivní podpoře hnutí Open Access (OA), otevřeného přístupu k vědeckým informacím. Současně zařadila podporu OA i do svého dlouhodobého záměru pro léta 2011-2015. Podpis deklarace byl velmi důležitým momentem, který posunul otevřený přístup na MU z roviny úvah a diskusí do roviny morálního závazku. Univerzita již nechce být černým pasažérem, který jen využívá to, co do systému přinášejí jiní, ale hodlá sama k rozvoji systému aktivně přispívat a naplnit tak svou roli sociálně zodpovědné veřejné instituce. Od politického rozhodnutí k praktické realizaci je však dlouhá cesta. V tomto článku se zkusíme podívat, jak postupuje proces zapojení Masarykovy univerzity do OA, jaké jsou jeho dosavadní výsledky a nejbližší vyhlídky.

Otevřený přístup k vědeckým informacím znamená bezplatný, okamžitý, svobodný a trvalý on-line přístup k plným textům kvalitních vědeckých publikací – především recenzovaných článků v odborných a vědeckých časopisech a sbornících konferencí. K dosažení tohoto ideálu existují dvě vzájemně se doplňující cesty: (a) *zlatá cesta* (gold OA), kdy otevřený přístup poskytují vydavatelé vědecké literatury prostřednictvím volně dostupných časopisů (náklady na recenzní řízení, publikování, zpřístupnění a archivaci hradí buď autoři v podobě poplatku za publikování nebo některá třetí strana, nikoliv však čtenáři); (b) *zelená cesta* (green OA), kdy otevřený přístup poskytují samotní autoři, nejčastěji prostřednictvím institucionálních nebo oborových repozitářů, do kterých vkládají svá díla a zpřístupňují je tak světu. Podrobnější informatické k problematice Open Access a jeho metodách jsou uvedeny v článku [Bartošek 2009], nebudeme je tedy zde opakovat.

Repozitář MU

Hlavním způsobem, kterým univerzity a další výzkumné instituce přispívají k rozvoji OA je budování otevřených institucionálních repozitářů a motivování vědců a výzkumníků k tomu, aby výsledky své práce do těchto repozitářů ukládali – tedy zelená cesta OA. Z diskusí nad koncepcí institucionálního repozitáře Masarykovy univerzity vyplynuly následující závěry:

1. Repožitář musí být navržen tak, aby vkládání publikací do něj znamenalo pro vědce a výzkumníky jen minimální zátěž, aby jim nepřidávalo pokud možno žádnou výraznou práci navíc. Administrativní zátěž tvůrčích pracovníků je již tak značně vysoká, takže její další neúměrný nárůst by vedl jen k odmítání do repozitáře přispívat.
2. Zapojení do OA by mělo vědcům přinést viditelné výhody.
3. Spojit budování a provoz univerzitního repozitáře s dalšími aktivitami a systémy, které již jsou na univerzitě rozvíjeny; minimalizovat tak náklady, zúročit dosavadní zkušenosti a dosáhnout synergetických efektů.

¹ Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities. <http://oa.mpg.de/lang/en-uk/berlin-prozess/berliner-erklarung/>

² MU ale nebyla první českou akademickou institucí, která podepsala Berlínskou deklaraci; jejími signatáři se stali již v roce 2008 Akademie věd ČR a Grantová agentura ČR.

Výše uvedené požadavky vedly k tomu, že repozitář MU není budován jako nový samostatně stojící systém, ale jako integrální součást již vytvořené informační infrastruktury univerzity. Skládá se ze tří částí – modulu pro vkládání prací, úložiště prací a přístupového rozhraní. Každá z těchto částí využívá některou z již zavedených technologií.

Modul pro vkládání prací je rozšířením modulu pro evidenci publikační činnosti v informačním systému IS MU. Vykazování vědeckých výsledků do RIV³ je již několik let standardní povinností, kterou vědci musí vykonávat (byť vzhledem k rozsahu požadovaných údajů a magii kolem přidělování bodů za vykázané výsledky jde o činnost ne zrovna populární). Je tedy přirozené rozšířit univerzitní publikační modul o možnost přidat k vykazované publikaci soubory s plnými texty a několika málo doplňujícími údaji (verze vkládaného textu, rozsah a podmínky zpřístupnění). Vkládací modul je tím v podstatě hotov, navíc s minimální dodatečnými nároky na autory.

Úložiště prací využívá stejné technologie, které byly vyvinuty na MU pro archiv vysokoškolských závěrečných prací (theses.cz) a úložiště studentských seminárních prací (odevzdej.cz), a které kromě MU používají desítky dalších akademických institucí v ČR i na Slovensku⁴. Současně je s těmito systémy plně integrováno a využívá jejich nadstavbové funkce, takže vědecké práce vložené do repozitáře se například automaticky stávají součástí systému pro odhalování plagiátů. Navíc se tím otevírá přirozená cesta pro zapojení dalších akademických institucí a vznik meziuniverzitního repozitáře vědeckých prací (viz repozitar.cz, dále v textu).

Přístupové rozhraní repozitáře je samostatný modul, který se opírá o technologie používané v IS MU a systémech theses.cz a odevzdej.cz. Nabízí možnost vyhledávání prací podle klíčových slov, různé varianty filtrování výsledků (podle kategorie oborů, roku publikování, jazyka práce, licence nebo verze práce – preprint, postprint atd.), účinný fulltextový vyhledávací nástroj, vyhledávání podobných prací a další.

Organizační a společenské prostředí

Technická realizace repozitáře je první důležitý krok na cestě k institucionálnímu otevřenému přístupu. Jde však spíše o tu snazší část. Pro jeho uvedení do života a plnohodnotné zapojení univerzity do OA je třeba připravit nezbytné organizační, společenské a právní prostředí. Znamená to získat pro myšlenku otevřeného přístupu co největší část akademické obce, vytvořit univerzitní směrnice upravující vkládání prací do repozitáře a související procesy, připravit efektivní podporu autorům a promyslet metody jejich motivace, vyřešit právní záležitosti spojené se zpřístupňováním publikovaných prací a další.

³ RIV = Rejstřík informací o výsledcích vědy a výzkumu v ČR, součást národního informačního systému o vědě, výzkumu a inovacích. Akademické instituce mají zákonnou povinnost předávat podrobné údaje o svých výzkumných výsledcích do databáze RIV, která pak následně slouží jako jeden z podkladů pro hodnocení a financování výzkumných institucí. Proces sběru podkladů pro RIV je na MU organizován tak, že zaměstnanci sami vkládají záznamy o svých výsledcích do publikačního modulu IS MU, odkud se přenáší hromadně do národní databáze RIV.

⁴ Do systému <http://theses.cz> bylo v době psaní článku zapojeno 30 vysokých škol z ČR a dvě slovenské (Univerzita Komenského v Bratislavě a Ekonomická univerzita v Bratislavě). Systém <http://odevzdej.cz> používalo v ČR 23 vysokých škol a jedno gymnázium, na Slovensku pak Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešově, s.r.o. a také Ministerstvo práce, sociálních věcí a rodiny SR.

V současnosti je připravována univerzitní směrnice upravující způsob shromažďování, archivace a zpřístupnění prací v univerzitním repozitáři. Protože ještě není schválena, není možné hovořit o konkrétních detailech, ale pouze o obecných východiscích. Návrh směrnice se opírá o dříve přijatou směrnici rektora MU o Duševním vlastnictví na Masarykově univerzitě, která vymezuje pojem zaměstnanecké dílo a vykonávání majetkových práv k těmto dílům. Návrh vychází z předpokladu, že zaměstnanci univerzity budou povinni vkládat do repozitáře každé své zaměstnanecké dílo, které existuje v textové podobě (listinné či elektronické) a které bylo publikováno. Podle stávajících představ by repozitář neměl být omezen jen na vědecké práce, ale mělo by být možné vkládat do něj publikovaná díla bez omezení – například e-learningové publikace, zprávy, multimediální dokumenty. Na základě metadat prací (indikátor „peer-reviewed“ a další) bude možné prezentovat repozitář světu podle potřeby v různých podobách – jako vědecký OA-repozitář, univerzální univerzitní repozitář atd. Ke každému dílu je možné vložit do repozitáře libovolný počet souborů (preprint, finální verze, doplňující materiál, prezentace). Při vkládání prací do repozitáře a nastavování režimu jejich zpřístupnění bude třeba postupovat tak, aby nebyla dotčena ochrana informací chráněných zvláštním zákonem, ochrana obchodního tajemství, nebo ochrana oprávněných zájmů třetích osob (např. práva nakladatele). V současnosti je diskutováno, jakou metodickou, odbornou a právní podporu poskytne univerzita autorům při naplňování tohoto požadavku. Do repozitáře nebudou vkládané vysokoškolské kvalifikační práce (bakalářské, diplomové, disertační) ani habilitační práce, protože ty jsou na MU řešeny v rámci již existujícího digitálního archivu vysokoškolských prací (volně přístupného na internetu).

Aktuální stav a nejbližší vyhlídky

Aktuální stav v procesu zapojování MU do OA vypadá následovně:

- Byla implementována první verze univerzitního repozitáře MU (moduly vkládání, úložiště, prezentace) a probíhá jejich testování ze strany řešitelů.
- Je připravována univerzitní směrnice upravující způsob shromažďování, archivace a zpřístupnění prací v univerzitním repozitáři.
- Fakulta informatiky MU získala centralizovaný rozvojový projekt MŠMT ČR na rok 2011 „Meziuniverzitní síť technických a metodických opatření na ochranu proti plagiátorství“, jehož součástí je mj. i projekt na vybudování meziuniverzitního úložiště repozitar.cz vědeckých a odborných textů, které bude vycházet ze zkušeností s implementací institucionálního repozitáře MU a bude integrováno se systémy theses.cz, odevzdej.cz a jejich antiplagiátorskou službou. Již v této rané fázi se k repozitářové části projektu přihlásilo 10 českých vysokých škol.

Další plány pro tento rok:

- Dokončit a schválit univerzitní směrnici k repozitáři MU.
- Dokončit návody, metodiky a nástroje pro autory MU.
- Spustit pilotní fázi pro vkládání prací do repozitáře MU.

Závěr

I když z výše uvedeného textu by se mohlo zdát, že Masarykova univerzita je již v podstatě „za vodou“, začlenění její vědecké produkce do OA je vyřešeno a vše jde hladce, není tomu tak. Cesta k plnohodnotnému institucionálnímu zapojení do otevřeného přístupu, jak ho známe

z vyspělých západních univerzit, je i u nás krkolomná, klopotná a její hlavní část máme teprve před sebou. Kromě vnitřních složitostí vyplývajících ze skutečnosti, že není vůbec snadné připravit a uvést do života systém, který se podstatným způsobem dotýká tisíců pracovníků v různorodém prostředí, s rozdílnými zkušenostmi, požadavky a zaběhnutými zvyklostmi, je situace dále znesnadňována tím, že na MU se na implementaci podílí více skupin (vývojový tým IS MU, Knihovnicko-informační centrum MU, rektorát MU), z nichž každá má trochu jiné pohledy a představy o tom, jak by měl celý systém vypadat a fungovat. Na druhou stranu to má i své přednosti. Tyto týmy mají velké praktické zkušenosti a Masarykova univerzita je v ČR lídrem a průkopníkem v mnoha dílčích oblastech otevřeného přístupu (veřejný archiv vysokoškolských prací MU, kooperativní systémy theses.cz a odevzdej.cz, otevřené digitální knihovny jako například Česká digitální matematická knihovna). Spolu s podporou vedení univerzity to poskytuje dobré předpoklady k tomu, aby se institucionální zapojení MU do celosvětového hnutí OA přeměnilo z pěkné vize na fungující realitu.

Literatura

[Bartošek 2009] Miroslav Bartošek. *Open access – otevřený přístup k vědeckým informacím. Úvod do problematiky*. Zpravodaj ÚVT MU. ISSN 1212-0901, prosinec 2009, roč. XX, č. 2, s. 1-7. <http://www.ics.muni.cz/zpravodaj/articles/628.html>